

شناسایی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانش آموزان به حضور در مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی

سید مهدی رفعتی اصل^۱ | صادق رضایی^۲

شماره
۶۰

سال سی یکم
پاییز
۱۴۰۲
صفص: ۱۸۰-۱۴۷

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۱/۰۴/۲۵
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۱/۰۷/۲۴

شما چاپ: ۲۲۵۱-۶۹۷۲
کترونیکی: ۲۶۴۵-۵۱۹۶

چکیده

هدف این پژوهش شناسایی عوامل مؤثر بر تمایل دانش آموزان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی بوده است. تحقیق حاضر از نظر هدف کاربردی، از نظر روش آمیخته است که در بخش کیفی از بررسی استنادی و در بخش کمی از روش پیمایشی مقطعی استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق شامل مریبان و دانش آموزان شهر تهران است. نمونه تحقیق حاضر بر اساس جدول مورگان تعداد ۱۰۳ نفر بوده که پرسشنامه محقق ساخته بر روی آنان اجرا گردید. برای تجزیه و تحلیل داده های کمی از آمار توصیفی و آمار استاتیکی (T) تک نمونه ای، طیف مطابویت نانلی، T دو گروه مستقل، و آزمون فریدمن) استفاده شد. یافته ها نشان داد که بر اساس دیدگاه مخاطبین طرح شهید بهنام محمدی موانع جدی از لحاظ عوامل تاثیرگذار دو نوعی طرح میتوانند جذب نوجوانان و جوانان ندارد. در رابطه با اولویت بندی مقوله ها از نظر میزان تاثیر آن ها بر عدم جذب مخاطبین به مسجد از دیدگاه مخاطبین نیز اولویت بندی مقوله ها در نمونه به ترتیب بدین قرار است: برنامه ریزی و محتوا آموزشی (با میانگین ۲,۷۵)، مقوله بی توجهی به نیازها و اقتضایات سنتی (با میانگین ۲,۷۱)، امکانات و تسهیلات (با میانگین ۲,۵۶) و همچنین در نهایت مقوله نیروی انسانی تاثیرگذار (با میانگین ۲,۵۲). همچنین یافته ها نشان داد که در مقوله های امکانات، نیازها و اقتضایات، و نقش خانواده، میانگین امتیاز در بین مریبان بیشتر از مقدار آن در مخاطبین است. به بیان دیگر مریبان طرح در مقایسه با مخاطبین در رابطه با مقوله های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تاثیر داشته است. نتایج کل بیانگر آن است که بیشتر عوامل جذب دانش آموز نوجوان به مسجد مربوط به عوامل مؤثر خارج از مسجد است.

کلیدواژه‌ها: دین داری؛ نوجوانان؛ دانش آموزان؛ مساجد؛ تربیتی.

DOR: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.5.5

۱. نویسنده مسئول: استادیار، گروه آموزشی انتظامی، دانشکده علوم و فنون انتظامی، دانشگاه تربیت افسری پلیس، شهر تهران، کشور ایران.
rafatim46@gmail.com

۲. استادیار، گروه آموزشی تربیتی، دانشکده علوم و فنون انتظامی، دانشگاه تربیت افسری پلیس، شهر تهران، کشور ایران.
sadeghrezaee61@gmail.com

* مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «شناسایی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانش آموزان به حضور در مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی » است.

مقدمه

مساجد به عنوان مکان تجمع مسلمانان جایگاهی فوق العاده در نظام ارزشی ما دارد. اصولاً از نظر اسلام تربیت از گهواره آغاز می‌شود و در خانواده شکل می‌گیرد. مقدمات و پایه گذاری آن از مرحله تشکیل جنبین و حتی قبل از آن است. ولی آنچه که صورت رسمی دارد از لحظه تولد است و با ذکر اذان و اقامه در دو گوش کودک شروع می‌شود. بعدها و به تدریج در مراحل مختلف زندگی، ما وظیفه ای در قبال کودک داریم که به عنوان مربی باید به ادای آن پردازیم. شک نیست که تا حدود هفت سالگی اعمال قدرت و فشار مطرح نیست. حتی رفتار مذهبی کودک صورت بازی و سرگرمی دارد. سعی و تلاش ما باید بر این باشد که تکالیف مذهبی بر کودک سنگین نیاید و او را خسته نکند. در طول مدت تربیت در هفت سال اول، کوشش براین است که مصداق‌ها و مدل‌هایی عرضه و ارائه شوند که برای کودک درس آموز باشند و شیوه تربیت به گونه‌ای باشد که نیازی به اصلاح و تجدید نظر در آن ضرورت پیدا نکند که بسیاری از لغزش‌های مذهبی افراد در این رابطه است (اسحاقی، ۱۳۸۹).

در میان این نهاد وسیع آموزشی، «مدرسه» اولین محیطی است که انسان بطور معمول در آن پای می‌گذارد و شخصیتش رشد پیدا می‌کند؛ به تعبیر دیگر، بعد از خانواده، اولین گام ترقی جسمی و عاطفی و روحی فرزند در این جایگاه طی می‌شود.

مدارس که در برگیرنده‌ی بهترین دوران و ساعات زندگی انسان‌ها برای یاد گرفتن و پرورش یافتن هستند، می‌توانند نقش منحصر بفردی در تعیین راه و رسم زندگی و چگونگی پیمودن آن برای هر فرد از مخاطبان ایفاء کنند. در نظام جمهوری اسلامی ایران، پرورش دانش آموزان در کنار آموزش آنها جزء وظایف اصلی وزارت آموزش و پرورش قرار گرفته که حاکمی از پذیرش و اعتقاد به این امر مهم است.

بعد از خانواده و مدرسه، مسجد از اصلی ترین نهادهای یک جامعه اسلامی است. مسجد با مفهوم مقدس و معنای والای خود در فرهنگ اسلامی جایگاهی خاص دارد و در قرآن کریم و احادیث نبی و روایات معصومین، نکات مهم و اساسی درباره‌ی آن وارد شده است (براتی، ۱۳۹۲). خداوند از مسجد به عنوان خانه خود یاد می‌کند (بن بابویه، ۱۴۱۳). لذا مسجد تنها یک

مکان نیست، بلکه سازمانی مهم است برای اجتماع مسلمانان و اتحاد و یکپارچگی و هدایت آنان به سوی نیکی. حضور مردم در مسجد علاوه بر اینکه شاخصی برای درک وضعیت دینی یک جامعه است، خود به عنوان عاملی اثرگذار بر دین گرایی افراد به حساب می‌آید (براتی، ۱۳۹۲).

طرح شهید محمدی بر اساس دیدگاه‌های تربیتی بنیان‌گذار کبیر انقلاب اسلامی امام خمینی رحمة الله عليه و مقام معظم رهبری حفظة الله تعالى پایه ریزی شده است.. طرح موصوف، سرلوحه‌ی کار خود را پرورش دانش آموزانی عالم، مذهب و پایه‌ند به آرمان‌های اسلام و انقلاب و نیروهایی کارآمد قرار داده است؛ و صد بته این امر میسر نمی‌شود مگر با تعامل سازنده و دقیق سه ضلع:

خانواده، مسجد و مدرسه. بیشک نهاد آموزش و پرورش که از مدرسه تا آستانه ورورد به تحصیلات دانشگاهی را در بر میگیرد، نقشی حیاتی در بیداری فرهنگی یک جامعه اسلامی دارد.

با توجه به این سه ضلع مثلث تربیت، طرح شهید محمدی در واقع، طرحی اجرایی و جامع

است که در نظر دارد با روشنگری خانواده و معرفی پایگاه مسجد به دانش آموزان مدارس، برقرار کننده ارتباط بین این سه عنصر باشد. ولی در طول اجرای این طرح طی یکسال گذشته مشکلات و چالش‌های زیادی وجود داشته است. توجیه مدارس و خانواده، همراستایی و یکدلی این سه ضلع در راستای رسیدن به اهداف مورد نظر در طرح شهید بهنام محمدی در کنار چالش‌ها و مشکلات اجرایی در مساجد که مانع حذب نوجوانان در مساجد شده است، محقق را بر این ودادشت تا پس از اجرای این طرح در طول یکسال گذشته به شناسایی آسیب‌ها و موانع موجود در جذب نوجوانان پردازد و بررسی شود چه عواملی باعث افزایش تمایل دانش آموزان به مساجد شده است تا با فراهم سازی بسترها لازم بتواند قدم بزرگی در تربیت دانش آموزان و همراستایی اهداف این سه ضلع یعنی خانواده، مدرسه و مسجد بردارد، علیرغم تلاشهای گسترده دشمنان در حوزه‌های مختلف بویژه در بستر رسانه و فضای مجازی که با هدفگیری تضعیف روحیه دینی نوجوانان، با شناسایی پیشانها و تسهیلگرها جذب این قشر حساس جامعه به مسجد می‌توان به مقابله با این هجمه‌ها پرداخت. بنابراین محققین بدنیال پاسخ به این پرسش اساسی هستند که عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانش آموزان به حضور در مسجد بر اساس طرح شهید محمدی کدامند؟

مبانی نظری پژوهش

معنویت^۱

معنویت یک ثروت فوق العاده و یک سازه متفاوت است که نمی‌توان آن را با یک تعریف ساده بیان کرد. معنویت به عنوان یکی از ابعاد انسانیت، شامل آگاهی و خودشناسی است و نیاز فراتر رفتن از خود در زندگی روزمره و یکپارچه شدن با کسی غیر از خودمان است. این آگاهی ممکن است منجر به تجربه‌ای شود که فراتر از خودمان است (جانسون^۲، ۲۰۰۱). به عبارت دیگر، معنویت امری همگانی است و همانند هیجان، درجات و جلوه‌های مختلفی دارد به طوری که ممکن است هشیار یا ناهشیار، رشد یافته یا غیر رشد یافته، سالم یا بیمار گونه، ساده یا پیچیده و مفید یا خطرناک باشد (وگان، ۲۰۰۲). ایمونز^۳ تلاش کرد معنویت را بر اساس تعریف گاردنر از هوش، در چارچوب هوش مطرح نماید. وی معتقد بود معنویت می‌تواند شکلی از هوش تلقی شود زیرا قادر به پیش‌بینی عملکرد و سازگاری فرد (مثلاً سلامتی بیشتر) بوده و همچنین می‌تواند قابلیت هایی را مطرح کند که افراد را قادر سازد تا به حل مسائل پرداخته و به اهدافشان دسترسی پیدا کنند. در حالی که گاردنر، ایمونز را مورد انتقاد قرار میدهد و معتقد است که باید جنبه‌هایی از معنویت را که مربوط به تجربه‌های پدیدارشناختی هستند (مثل تجربه تقدس یا حالات متعالی) از جنبه‌های عقلانی، حل مسئله و پردازش اطلاعات جدا کرد (امر، ۲۰۰۵). میتوان علت مخالفت بعضی از محققان همانند گاردنر در مورد این مسئله که هوش معنوی متضمن انگیزش، تمایل، اخلاق و شخصیت است را به نگاه شناخت گرایانه آنان از هوش نسبت داد (نازل، ۲۰۰۴) و گان بعضی از خصوصیات معنویت را چنین عنوان کرده است:

۱. بالاترین سطح رشد در زمینه‌های مختلف شناختی، اخلاقی، هیجانی و بین فردی را در بر می‌گیرد.

۲. یکی از حوزه‌های رشدی مجزا است.

۳. بیشتر به عنوان نگرش مطرح است (مانند گشودگی نسبت به عشق).

1. Spirituality

2. Johnson

3. Emmons

۴. شامل تجربه های اوج میشود.

به طور کلی معنیوت^۱ از واژه روح گرفته شده که به سفر زندگی در کشف معنا و مفهومی شخصی اشاره دارد و اصطلاحی است برگرفته از کلمه لاتین برای نفس و تنفس کردن و نشان دهنده اصل پویا و زنده‌ی موجود در هستی یعنی حس حفظ کردن زندگی است. با این تعریف روح چیزی است که زندگی می‌دهد یا به موجود جان می‌بخشد. در لغت نامه دهخدا معنیوت به معنای معنوی بودن است و معنوی منسوب به «معنی» در مقابل لفظ و نیز «باطنی و روحانی» در مقابل «مادی و صوری» است. به دیگر سخن، معنیوت یعنی معنایی که فقط توسط قلب شناخته میشود. معنیوت در فرهنگ آکسفورد به معنی در ارتباط بودن با روح یا کیفیت‌های روانی برتر، متعلق بودن یا در ارتباط بودن با چیزها یا موضوعات مقدس، ایستاندن یا تکیه دادن به دیگران، دین داری، درستکاری، پرهیزکاری، و به لحاظ روحی خوب بودن، داشتن تمایلات یا غرایز معنوی و... آمده است. با توجه به تعاریف بالا، مفهوم معنیوت با حیاتی ترین کیفیات زندگی سروکار دارد و متضمن ویژگی‌های غیر مادی در زندگی است که از جسم یا سایر امور مادی تر و محسوس‌تر ما منجمله حواس پنجگانه متمایز است.

دیدگاه‌های مختلف در زمینه معنیوت

۱- دیدگاه الکینز^۲

الکینز معنیوت را راهی برای بودن و تجربه کردن می‌داند که از طریق آگاهی از یک بعد متعالی بدست آمده و بوسیله ارزش‌های قابل تعریف و مسلم با توجه به خود، دیگران، طبیعت، زندگی و هر آنچه یک فرد به عنوان نهایت و غایت در نظر دارد مشخص می‌شود (مهیر، ۲۰۰۰). الکینز و همکاران چند بعد مهم معنیوت را تعریف کردند که عبارتند از:

- الف: در ک معنا و مفهوم زندگی
- ب: داشتن حس تقدس در زندگی
- ج: بهبود تعادل در ارزشهای مادی

1.Spiritus
2.Elkins

د: داشتن چشم اندازی برای بهبود جهان (ساغروانی، ۱۳۸۸).

۱- دیدگاه ویگزورث^۱

از نظر ویگزورث (۲۰۰۴) معنیت نیاز درونی انسان به اتصال با چیزی وسیع تر از خودمان است.

چیزی ورای خود که به صورت داشتن ۲ مولفه تعریف میشود:
مولفه عمودی: چیزی مقدس، الهی، بدون زمان و مکان، قدرتی برتر، هوشیاری غابی یا تمایل به متصل بودن به منبع لايتناهی و هدایت توسط آن منبع
مولفه افقی: در خدمت هم نوعان و موجودات دیگر بودن

۲- دیدگاه گروم^۲

گروم (۱۹۹۸) معتقد است معنیت مفهومی هستی شناسی است که انسان تکامل بخش آن است. انسانیت انسان وابسته به وجود معنوی اوست و بدین سان می توان گفت معنیت ریشه های زیست شناختی و تکاملی دارد (صمدی، ۱۳۸۴).

۳- دیدگاه ویلیام وست^۳

ویلیام وست معنیت را تلاش همواره بشر برای پاسخ به چراهای زندگی تعریف کرده و بکار گیری بهینه قوه ای خلاقیت و کنجکاوی برای یافتن دلایل موجود و مرتبط بازیستان در نتیجه تکامل انسان را بخشی مهمی از معنیت می داند (صمدی، ۱۳۸۵).

۴- دیدگاه گاردنر^۴

از نظر گاردنر (۱۹۹۹) معنیت را می توان به عنوان توجه به هستی یا مسائل وجودی و یا رسیدن به حالت بودن و یا تأثیری که بعضی مردم بر دیگران می گذارند توصیف کرد. وی معتقد

1.Wigglesworth , C.

2. Groome, T.H.

3.West, W. F.

4.Gardner

است هوش وجودی، دل مشغولی با مسائل غایی یعنی شناختی ترین بعد معنویت است و اظهار می‌کند که شاید هوش وجودی نوعی از هوش باشد.

مفهوم شناسی دین

شاید بتوان از نگاهی درون‌دینی، دین را در سنت اسلامی به دو عنصر اساسی ارجاع داد: وحی یا پیام خداوند به انسان‌ها (= دین) و پاسخ مثبت انسان به وحی الهی (= تدین). لذا در این نگاه، حقیقت دین و تدین اسلامی، یک حقیقت شرعی محسوب می‌شود، چرا که این خداوند است که تعیین می‌کند دین و تدین اسلامی چیست. لازمه تصدیق این سخن، آن است که مسئله تدین اسلامی را باید با رویکردی درون‌دینی مورد تحقیق و بررسی قرار داد. در راستای این هدف، ترجیح داده شد که بحث را با رجوع به آثار علمای دین اسلام (روحانیون)، که به واسطه دانش تخصصی که به متون مقدس مذهبی دارند از اقتدار و مشروعیت زیادی در حوزه دین و بالاخص تفسیر متون مذهبی برخوردارند، آغاز نموده و سپس به متفکران مسلمان غیرروحانی پردازیم (توسلی و مرشدی، ۱۳۸۵).

اکثر قریب به اتفاق علمای اسلام، «دین» را مجموعه عقاید، اخلاقیات و احکامی تعریف نموده‌اند که خداوند توسط پیامبرانش برای هدایت بشر فرستاده است. این مدل ستی از تعریف دین که امروزه در عرف علمای اسلام، رایج و تا اعصار بسیار دوری قابل ردیابی است در دین سه عنصر یا سه بُعد اصلی را از همدیگر تمیز می‌دهد: «عقاید»، «اخلاق» و «احکام». برای اثبات این مدعای ضروری است به تعدادی از تعاریف علمای مسلمان (روحانیون شیعه) استناد شود. «رکن اساسی دین اعتقاد به خداست که موجودی ماورای طبیعی، غیرحسی و غیرجسمانی است... اعتقاد به موجود ماورای طبیعی و این که باید دستورات او را عمل کرد اساس دین است» (مصطفی‌یزدی، ۱۳۹۱).

علامه طباطبائی، دین الهی را مجموعه عقاید و یک سلسله دستورهای عملی و اخلاقی می‌داند که پیامبران از طرف خداوند برای راهنمایی و هدایت بشر آورده‌اند. علامه طباطبائی نیز دین را به سه بخش عمده تقسیم نموده است: اعتقادات، اخلاقیات و اعمال (همان: ۱۶). به‌طور کلی «دین» از نظر علامه طباطبائی نظامی منسجم از اعتقادات، اخلاقیات و وظایف عملی است. وظایف عملی

دین، دارای دو جنبه فردی و اجتماعی است. علامه طباطبائی در توضیح این سه عنصر دین بیان داشته‌اند:

«عقیده یا اعتقاد» به یک صورت فکری می‌گوییم که انسان به او ایمان و تصدیق دارد؛ مانند این که می‌گوییم جهان هستی و هر چه در اوست آفریده خداوند است، آفریدگار جهان یکی است و نظایر اینها... «خلق» به یک صورت ادراکی می‌گوییم که در درون انسان جایگیر شده و در هر موقع مناسب در درون انسان جلوه کرده و او را به اراده عمل و ادار می‌نماید... «عمل» مجموعه‌ای است از حرکات و سکنات که انسان باشур و اراده برای رسیدن به یکی از مقاصد خود انجام می‌دهد... اخلاق عموماً در میان علم و عمل واقع است و به عبارت دیگر، از یک طرف با اعتقاد هم‌مرز و از طرف دیگر با عمل و فعل هم‌مرز است (طباطبائی، ۱۳۹۱).

رویکردهای دینی

دین اسلام عنایت ویژه‌ای به انسان و کرامت آن نسبت به دیگر مکاتب دارد. براساس اندیشه اسلامی انسان موجودی است مرکب از جسم و روح، هدف‌مند، کمال جو، دارای کرامت و فطرت پاک و خلیفه خداوند در زمین. غایت انسان قرب الهی است، که در سایه تربیت اسلامی (ایمان و عمل صالح) این تعالی حاصل می‌شود.

در این راستا اندیشمندان دینی درباره روش شناخت دین و بهره برداری از متون دینی و آموزش آن، دیدگاه‌های متفاوتی دارند. برخی روش عرفانی (با تکیه بر ترقیه نفس و دستیابی به کشف و شهود) را تنها راه شناخت دین می‌دانند، گروهی نیز بر تعبد و تسليم معرفتی نسبت به متون و ظواهر دینی اصرار ورزیده اند (که آنان را ظاهرگرایان و یا ایمانگرایان می‌نامیم) و گروهی نیز طریق عقلی را که مبتنی بر استدلال و برهان است، راه دستیابی به معارف دینی‌می‌دانند (فلسفان و تا حدودی متکلمان عقلگرا چون معزله از این دسته‌اند) و گروه‌هایی نیز بین دو کرانه عقل گرایی و ایمانگرایی رابطه منطقی برقرار نموده و تاکید متعادل بر هر دو را در شناخت دین مورد توجه قرار می‌دهند. در ادامه به رویکردهای غالب تربیت دینی اشاره می‌شود. این رویکردها در نسبت با خود «دین»، به عنوان موضوع تعلیم و تربیت دینی مطرح می‌شوند و با تلقی‌های متعدد از دین در ارتباطند. این رهیافت‌ها از آن جهت که نسبت ما را با اصل دین روشن می‌کنند. صاحب‌نظران تعلیم و تربیت به‌طور عموم، مریبان تربیت دینی و نیز صاحب‌نظران

برنامه‌ریزی درسی، رویکردهای متنوعی را متناسب با دیدگاه‌های فلسفی و تربیتی خود مطرح کرده‌اند. این رویکردها عبارتند از:

۱. رویکرد فطرت‌گرا

فطرت به معنای نوع خاص خلقت انسان است. این خلقت خاص، به انسانیت انسان، اوصاف و ویژگی‌های ذاتی بخشیده است که او را از سایر انواع موجودات متمایز می‌کند. انسان دارای استعدادها و غایبات خاص، گرایش‌های خاص و توانایی‌های شناختی خاصی است که یا در موجودات دیگر مشاهده نمی‌شود و یا تا بدان حد در آن‌ها تحقق ندارد. دین که راه سعادت و کمال است، بر این فطرت بنا شده و در تناسب با آن نازل شده است:

«فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلَّدِينِ حَنِيفًا فَطْرَةُ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ»(روم:۳۰).
به‌حال، فطرت‌گرایی توحیدی در تعلیم و تربیت، رهیافتی بنیادی است که ابعاد گوناگون هدایت دینی را شکل می‌دهد.

۲. رویکرد نقل‌گرا (ایمان‌گرایی)

یکی از رو شهای فکری در پذیرش باورهای دینی در حوزه تفکر اسلامی رویکرد ایمان‌نگرایی است. ایمان‌گرایی در تفکر اسلامی نتیجه رویکرد نص‌گرایی است. «در این رویکرد از آن جایی که عقل از دسترسی به معارف دینی نتوان است تنها منع معتبر در دستیابی به متون دینی نصوص و ظواهر کتاب و سنت است» (سبحانی، ۱۳۹۱:۲۰۸). بر این اساس نص‌گرایان بر ظاهر کتاب و سنت جمود ورزیده و تعصّب خاصی بر حفظ این ظواهر از خود نشان می‌دهند. به تبع چنین نگاهی، پذیرش باورهای دینی نیز بدور از هر گونه چون و چرای عقلی باید صورت پذیرد.

۳. رویکرد عقل‌گرا

در این رویکرد بر عقل و معرفت عقلانی تأکید بسیار می‌شود، و دین و دینداری با محک عقل سنجدیده می‌شود. عقل‌گرایی با معتزله شروع شد. البته در این مساله که معتزله را باید جزء عق لگرایان افراطی یا اعتدالی دانست اختلاف نظر رهایی وجود دارد چنان که غالباً معتزلیان را خردگرایان افراطی میدانند اما به نظر برخی عق لگرایی معتزله از رویکردنی کاملاً اعتدالی برخوردار است. اما به نظر میرسد که هر دو نظریه به دلیل اینکه به مواضع مختلف و متفاوت

معترله در مواجهه با مسائل کلامی توجّهی نداشته اند از نوعی ابهام برخوردارند. این نکته باید در مورد نظام کلامی معترله و هر نظام فکری دیگری مورد توجه قرار گیرد که ممکن است یک نظام فکری همچون معترله در مواجهه با مسائل و پرس شها به گونه خردگرایی افراطی عمل کند، اما در برخی مسائل جزئی دیگر از نگرشی کاملاً اعتدالی و یا حتی ایما نگرایانه برخوردار باشد. به عنوان نمونه معترله در باب برخی احکام بر این عقیده‌هاند که عقل توانایی ورود و دستیابی به این حوزه از معارف را ندارد و در این

زمینه باید کاملاً پیرو شرع بود. از قاضی عبدالجبار معترلی نقل شده است که وی در خصوص کیفیت و چگونگی سوال و جواب و عذاب قبر به صراحة بیان می‌دارد که این «مساله‌های است که از وجه عقلی نمی‌توان به آن رسید و تنها راه فهم آن همان سمع یا وحی است» (قاضی عبدالجبار، ۱۹۶۰: ۲۷۰).

۴. رویکرد کمال‌گرا

رویکرد کمال‌گرا بر تبیین معارف دین به خصوص معارف اخلاقی و عملی پرتو می‌افکند و تأثیر می‌گذارد. در این رویکرد، انجام اعمال دینی از حالت خشک قراردادی خارج می‌شود و ظاهرگرایی و سطحی‌نگری در برخورد با معارف و احکام دینی، جای خود را به تعمق و خودورزی می‌دهد. غالب متفکران اسلامی، به خصوص حضرت امام خمینی، علامه طباطبائی و شهید مطهری، در تبیین معارف دینی، از همین منظر وارد شده و چنین رویکردی داشته‌اند.

بر اساس این رویکرد هدایت الهی که در برنامه‌های اینیا متجلی شده، برنامه‌ای است که استعدادهای وجودی انسان را شکوفا می‌کند و به فلیت می‌رساند. همچنین کمالاتی را که بالقوه لایق آن‌هاست، در او محقق می‌سازد. از همین رو، در برخی آیات قرآن کریم، بعد از نسبت دادن خلق و تدبیر به خدای متعال، از هدایت الهی موجودات به سوی مقصدشان سخن به میان آمده است:

«سبح اسم ربک الاعلی.الذی خلق فسوی و الذی قدر فهدی». (سوره اعلی، آیات ۱ تا ۳)

«قال ربنا الذی اعطا کلّ شیء خلقه ثم هدی» (سوره ط، آیه ۵۰)

بنابراین همانطور که شرح آن آمد، رویکردهای مختلفی در زمینه تربیت دینی وجود دارد، که در این میان رویکرد کمال‌گرا از جامعیت خاصی برخوردار است. آگاهی از این رویکردها در

رصد وضعیت موجود تربیت دینی در آموزش و پرورش الزامی می‌باشد، که از طریق عینی‌سازی رویکرد انتخابی بوسیله تبیین مولفه‌ها و شاخص‌ها و با تکیه بر مبنای نظری، وضعیت مطلوب و راهبرهای نیل به آن مطرح می‌شود.

جایگاه مسجد در متون دینی و اسلامی

الف - آیات

۱- قل امر ربی بالقسط و اقیموا وجوهکم عند کل مسجد و ادعوه مخلصین له الدين كما بداكم تعودون –(سوره اعراف، آیه ۲۹)؛ "بگو: پروردگارم به عدالت فرمان داده است و توجه خویش را در هر مسجد (و به هنگام عبادت) به سوی او کنید و او را بخوانید و دین خود را برای او خالص گردانید و بدانید همان گونه که در آغاز شما را آفرید، بار دیگر در رستاخیز بازمی گردید".

۲- ما کان للمشرکین ان يعمروا مساجد الله الشاهدين على انفسهم بالکفر او لشك جبطة اعمالهم و فى النار هم خالدون(سوره توبه، آیه ۱۷)؛ مشرکان را نشاید که به آبادانی مساجد پردازند، در حالی که خود بر کفر خویشتن گواهی می‌دهند. اعمال آن‌ها بی‌ثمر است و ایشان در دوزخ جاودانه خواهند بود.

۳- انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر... (سوره توبه آیه ۱۸)؛ "مساجد الهی را تنها کسی آباد می‌کند که ایمان به خدا و روز قیامت آورد و نماز را به پا دارد و زکات را پردازد و از چیزی جز خدا نترسد. امید است چنین گروهی دایت یابند.

منظور از آباد ساختن مساجد صرفاً آبادی ساختمان نیست، بلکه به معنای اجتماع و شرکت در مسجد نیز است. بنابراین، مشرکان نه حق شرکت در مساجد را دارند و نه حق تعمیر و بنای ساختمان آن‌ها را. عمران مسجد به هر شکلی که باشد، باید به دست مسلمانان انجام گیرد. البته متولیان و پاسداران مساجد نیز باید از میان پاک ترین افراد انتخاب شوند. باید دست‌های ناپاک را از تمام مراکز مقدس کوتاه کرد.

از روزی که گروهی از زمامداران جبار و یا ثروتمندان آلوده و گنه کار دست به ساخت مساجد و مراکز اسلامی زدند، روح معنویت و برنامه‌های سازنده در آن‌ها مسخ شد. از این روست که می‌بینیم بسیاری از این گونه مساجد در کشورهای اسلامی شکل مسجد ضرار به خود

گرفته است: ساختمان‌هایی عظیم و باشکوه و دارای جلوه‌های ظاهری و زیبا، اما درون تهی و بی روح.

جمله "لم يخش الا الله" در دنباله آیه، نشان می‌دهد که عمران و آبادی و نگه داری مساجد جز در سایه شهادت و شجاعت ممکن نیست. هنگامی این مراکز مقدس اسلامی به صورت کانونی انسان سازی و کلاس‌های عالی تریست در می‌آید که بینان گذاران و پاسداران شجاعی داشته باشد: آن‌ها که از هیچ کس جز خدا نترسند و تحت تأثیر هیچ مقام و قدرتی قرار نگیرند و برنامه‌ای جز برنامه‌های الهی در آن پیاده نکنند. آنچه امروز بیش تر اهمیت دارد، عمران و آبادی معنوی مساجد است و به تعبیر دیگر، بیش از آنچه به ساختن مسجد اهمیت می‌دهیم، باید به ساختن افرادی که اهل مسجد و پاسداران مسجد و حافظان آن اند اهمیت بدهیم.

مسجد باید کانونی باشد برای هرگونه حرکت و جنبش سازنده اسلامی در زمینه آگاهی و بیداری مردم و پاک سازی محیط و آماده ساختن مسلمانان برای دفاع از میراث‌های اسلام. به خصوص باید توجه داشت که مسجد مرکزی برای جوانان با ایمان گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۳). در ذیل آیات ۱۷ و ۱۸ سوره توبه (ما کان للمسرکین ان یعمروا...، تفسیر کافش می‌نویسد: "... به این سان می‌بینیم از آغاز، چگونه مسجد پیوندی ناگسستنی با عبادت، فرهنگ، اقتصاد و سیاست دارد و چگونه با این آیات، ولایت مشرکان را بر مسجد الحرام لغو می‌کند و اجازه نمی‌دهد سیاست را از اسلام و مسجد جدا سازند و اداره و عمارت مسجد و قایت حجاج از مشرکان را به دست گیرند، بلکه باید عمارت و ولایت مساجد خدا به دست افراد با ایمان و متعهد و عامل به دستورهای اسلام (به ویژه نماز، زکات) باشد و آن‌ها جز از خدا، از کسی ترسند. با این آیات، از زمان پیامبر(ص) مسجد به صورت کانون عبادی - سیاسی در آمد (شیرازی، ۱۳۶۳).

"انما یعمر مساجد الله...." مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که ایمان به خدا دارند... بعضی عمران مساجد را به بنای ساختمان و بعضی به اجتماع و رونق دادن آن می‌دانند و بعضی هر دو معنا را از مفهوم وسیع آیه استفاده می‌کنند (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق.).

طبيعي است آباد کردن مسجد تنها روی هم گذاشتن سنگ و آجر نیست: زیرا این کار را طاغوتیان بهتر انجام می‌دهند، بلکه ساختن با اخلاص و رونق دادن آن با حضور و اجتماع

نمازگزاران و زکات دادن و آن را محراب قرار دادن برای مبارزه با شیطان نفس و دشمنان خداست (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق.).

عرفاً گفته‌اند: "مساجد اعضای بنده است که به وقت سجود بر زمین نهاده، عمارتش آن است که آن را به ادب شرع دارند و به زیور حرمت بیارایند و هرگز پیش مخلوق از بهر دنیا بر زمین ننهند و جز خدای جل جلاله را استحقاق سجود ندانند (رشید رضا، ۱۴۲۱ ه.ق.).

فخر رازی در ارتباط زکات و عمارت مسجد می‌نویسد: "اعتبار اقامه نماز و پرداخت زکات در عمران و آبادی مسجد گویی دلالت دارد بر این که آبادی مسجد به حضور در آن است: زیرا وقتی انسان نمازگزار باشد، در مسجد حضور به هم می‌رساند و مسجد را رونق و آبادی می‌بخشد و وقتی زکات دهنده باشد، طوایف فقرا و مساکین برای دریافت زکات، به مسجد روی می‌آورند و بدین وسیله، مسجد آباد می‌گردد (فخرالثین رازی، ۱۴۱۱ ه.ق.).

- آیه دیگری که درباره مسجد در قرآن ذکر شده آیه ۱۱۶ سوره بقره است: "و من اظلم ممن منع مساجد الله ان يذکر فيها اسمه وسعي في خرابها او لئك ما كان لهم ان يدخلوها الا خائفين لهم في الدنيا خزي و في الآخرة عذاب عظيم": و چه کسی ستمکارتر از کسانی است که از بردن نام خدا در مساجد او جلوگیری می‌کنند و سعی در ویرانی آن‌ها دارند. شایسته نیست آنان جز با ترس و وحشت وارد این کانون‌های عبادت شوند. و بهره آن‌ها در دنیا رسوابی و در سرای دیگر عذاب عظیم است.

این آیه مصدق کامل عمل رژیم ستم شاهی و عمال جیره خوار او بود که در دوران انقلاب و پیش از آن با شیوه‌های گوناگون، سعی در ممانعت از اجتماع مردم در مساجد داشتند و عملاً به تخریب باطنی آن‌ها دست می‌زدند: چرا که تخریب و ویرانی مسجد صرف از بین بردن ساختمان آن نیست. اگر مسجد دارای روح عبادت و فعالیت مذهبی نباشد ویرانه‌ای بیش نیست. بر این اساس، خداوند متعال از کسانی که سعی دارند مانع عبادت در مساجد شوند و از بردن نام خدا و ایجاد ارتباط بین عبد و معبد در آن‌ها جلوگیری نمایند به عنوان ستم کارترین مردم نام می‌برد و به مؤمنان سفارش می‌کند در مقابل این زورگویی‌ها مقاومت نمایند، به طوری که دشمنان نه تنها مانع اعمال آن‌ها نگرددند، بلکه در درون خود، ترس و دلهره‌ای را احساس کنند تا توان ورود به

این مکان مقدس را نداشته باشند. این جزای دنیایی آن هاست که چنین خوار و رسوا شوند. البته خداوند متعال در قیامت به عذاب عظیم گرفتارشان خواهد کرد.

این آیه شریفه به روشنی، نقشی را که مساجد می توانند در تربیت اجتماعی، سیاسی و دینی مردم مسلمان داشته باشند، بیان می دارد. ”والذین اتخذوا مساجداً ضراراً وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقاً بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ ارْصَادَا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ مِنْ قَبْلِ وَ لِيَحْلِفُنَّ أَنْ أَرْدَنَا إِلَاءَنَّ الْحَسْنَى وَ اللَّهُ يَشْهُدُ أَنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ“.^{۱۰۷} ”لَا تَقْمِ فِيهِ أَبْدًا لِمَسْجِدٍ أَسْسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوْلَ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فَيْهُ رِجَالٌ يَعْجَبُونَ أَنْ يَنْتَهِرُوا وَاللَّهُ يَحْبُّ الْمُطَهَّرِينَ“^{۱۰۸} (توبه: ۱۰۷ و ۱۰۸). گروهی دیگر از آنان، کسانی هستند که مسجدی ساختند برای زیان رساندن به مسلمانان و تقویت کفر و تفرقه میان مؤمنان و کمین گاه برای کسی که با خدا و پیامبر از پیش مبارزه کرده بود. آن‌ها سوگند یاد می کنند که نظری جز نیکی و خدمت نداشته ایم، اما خداوند گواهی می دهد که آنان دروغ می گویند. هرگز در آن مسجد (ضرار) قیام (اقامه نماز و عبادت) ممکن: آن مسجدی که از روز نخست بر پایه تقوا بنا شده شایسته تر است که در آن قیام کنی: زیرا در آن مردانی هستند که دوست دارند پاکیزه باشند و خداوند پاکیز گان را دوست دارد.

ب - روایات

قطب راوندی در کتاب لب الباب، از پیامبر اکرم(ص) نقل می کند: من احب الله فليحبني، و من احبني فليحب عترتي، انى تارك فيكم الثقلين، كتاب الله و عترتي، و من احب عترتي، فليحب القرآن، و من احب القرآن فليحب المساجد فانها افنيه الله و ابنيته، اذن في رفعها و بارك فيها، ميمونه، ميمون اهلها مزينه، مزين اهلها، محفوظه اهلها، هم في صلوتهم، والله في حواتجهم هم في مساجدهم والله من ورائهم ”کسی که خدا را دوست دارد، قطعاً مرا دوست خواهد داشت و آن که مرا دوست بدارد باید خاندان و اهل بیت مرا نیز دوست داشته باشد. من در میان شما دو چیز گران سنگ باقی می گذارم: کتاب خدا و اهل بیتم و هر که اهل بیت مرا دوست بدارد، حتماً قرآن را نیز دوست می دارد و هر که دوست دار قرآن باشد مساجد را نیز دوست می دارد: چرا که مساجد در گاه‌ها و خانه‌های خدادست. در مرتفع ساختن آن‌ها اذن داده شده و خدا در آن‌ها برکت قرار داده است. اهل مسجد، مبارک و محترم و آراسته و از خطرات در اماند. آن‌ها در نمازند و

خداآوند در کار رفع نیاز آن هاست، آنان در مسجدند و خدای بزرگ بر آن ها ناظر و محیط است
(میرزا حسین نوری، ۱۴۱۴)

همچنین از رسول خدا(ص) نقل شده است که فرمودند:

"بهترین مردم کسانی هستند که پیش از همه به مسجد داخل می شوند و آخر از همه از مسجد
خارج می شوند."

در دراللآلی نیز از آن حضرت(ص) نقل شده است: "هرگاه گروهی در مسجدی از مساجد
خدا به تلاوت کتاب خدا و فراگیری آن پردازند، قطعاً آرامش و رحمت خدا بر آنان نازل می شود
و خداوند نام آنان را در زمرة یاران خویش ثبت می فرماید. و هر که رفتارش او را در مسیر حق
کند نماید نسبت های خویشاوندی اش نمی تواند به او سرعت بخشد(همان منبع).

حضرت علی(ع) می فرمایند: "کسی که به مسجد می رود، به یکی از هشت چیز می رسد:

۱- دوستی که در راه خدا از او استفاده می کند:

۲- دانشی که نکته آموزنده ای به او می دهد:

۳- آیه ای از آیات الهی را فرامی گیرد:

۴- کلمه ای می شنود که موجب هدایت او می گردد:

۵- رحمتی به او می رسد:

۶- کلمه ای فرامی گیرد که او را از شک باز می دارد:

۷ و ۸- گناهی را به دلیل ترس یا شرم ترک می کند.

پیامبر(ص) خطاب به ابوذر می فرماید: "ای ابوذر، هر کس برای خدا بر قطعه ای از زمین
سجده کند، آن زمین در روز قیامت به نفع وی گواهی خواهد داد. هر گروهی که در مکانی فرود
می آیند (چنانچه نیکو کار باشند) آن مکان بر آن ها درود می فرستد و (چنانچه) گنه کار باشند،
آن را نفرین و سرزنش می کند. ای ابوذر، بخش های زمین، هر صبح و شام با یکدیگر به گفت
و گو می پردازند: یکی به دیگری می گوید: ای همسایه، آیا امروز با کسی که به یاد خداوند باشد
یا بنده ای که پیشانیش را برای سجده بر تو نهند برخورد داشته ای؟ پاسخ برخی مثبت است و
برخی منفی. بخش هایی از زمین که با چنین انسان هایی رو به رو شده اند، به شور و وجود آمده،

احساس شادی می کنند. آنان این موفقیت را که چنین انسان هایی بر آن ها عبور کرده اند، برای خود فضیلت و امتیازی بر همسایه به شمار می آورند."

امام صادق(ع) می فرماید: "کسی که به سوی مسجد گام بر می دارد، بر هیچ خشک و تری پا نمی نهد جز آن که از زمین اول تا هفتم برای او تسیح می گویند."

شاید مقصود از این حدیث آن است که زمین، چون مؤمن مسجدی را می شناسد، او را ثنا و ستایش می کند. شاید هم مقصود آن است که زمین، خداوند را تسیح می گوید، ولی ثواب آن نصیب انسان مسجدی می شود.

در حدیثی از پیامبر(ص) آمده است: "مسجد همدمانی دارد که فرشتگان خدا با آنان همنشین و مانوس اند. هر گاه اینان در مسجد، حضور نیابند، فرشتگان سراجشان را می گیرند. به هنگام بیماری، از آنان عیادت و دل جویی می کنند و در سختی ها، به یاری شان می شتابند."

کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه کارکرد¹ در ادبیات علم جامعه شناسی به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده هایی که با آنها مرتبط است باقی می گذارد. یک رشته کشن اجتماعی منظم، کار کرد اجتماعی نامیده می شوند. (فتحی، ۱۳۷۸)

باید توجه نمود که این تعریف از کارکرد، تعریفی جامعه شناختی از ترجمه «Function» در علوم اجتماعی بیاییم شاید مناسبترین اصطلاح، واژه «Mission» (ترجمه شده به رسالت) باشد.

با این مقدمه حال به بیان کارکردهای (رسالت های) مساجد در طول تاریخ می پردازیم.

هر چند کار کرد ابتدایی و اصلی مساجد، کار کرد نیایشی آن بوده است و از مساجد به عنوان محلی برای برگزاری آئین ها و عبادات جمیع استفاده می شده است اما به هیچ وجه این کار کرد، تنها کار کرد مساجد نبوده است. همانطور که قبل از این هم ذکر گردید روح جمیع در بسیاری از دستورات اسلام و عبادات اسلامی وجود دارد و علاوه بر آن اسلام اهمیت بسیار زیادی برای اجتماع مؤمنین قایل است. یکی از دلایلی که تنها امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی شده است، تعریف اسلام از عبادت است. اسلام هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام

1. Function

گیرد را عبادت برمی شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تأسی از سیره و سنت نبوی مساجد توانستند در زمینه های بسیاری در جوامع اسلامی نقش ایفا نمایند و خلاً وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

الف) کار کرد نیایشی

خداآوند هدف خلقت انسان را عبادت خود می داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از جمله «ان یذکر اسمه» از آیه کریمه قرآنی «و من اظلم ممن منع مساجد الله ان یذکر فيها اسمه...» (بقره، ۱۱۴) استفاده می شود که مساجد محل عبادت و پرستش الهی است.

آری، مسجد شریفترین مکان برای خصوص و سجده بردر گاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می گیرد و گزاردن نماز در آن نسبت به مکانهای دیگر ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین اگر نماز به جماعت برگزار شود ثواب آن باز هم به مراتب بیشتر خواهد بود.

از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادتی، سیاسی مسلمانان است که هر هفته در شهرهای مهم کشور جمع می شوند، هم خدا را می پرستند و هم در برابر دشمنان دینی آمادگی خود را اعلام می دارند. نماز در مسجد آنقدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود عبادت است و رسول خدا (ص) در این مورد می فرماید: «نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است مادامی که حدثی ازاو سرنزند. عده ای پرسیدند ای رسول خدا حدث چیست؟ فرمود: غیبت کردن» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۸۳، ص ۳۸۴).

از جمله عباداتی که در مسجد انجام می گیرد دعا و مناجات است، از این رو به خصوص بعد از انقلاب خواندن ادعیه ای چون کمیل، توسل، ندبه و... رونق بیشتری یافته است. چه اینکه در روایات آمده است دعای دسته جمعی به اجابت مقرن است.

اعتكاف نیز در عبادتی است که در مسجد انجام می گیرد. اعتکاف، یعنی اقامت در مسجد به قصد انجام اعمال مخصوص به شرایط و آداب ویژه که تزکیه و تصفیه روح از تمام معاصی را به دنبال دارد. «(باقی، ۱۳۹۱: ۷۲).

مراسم‌های دیگری مثل خطبه‌های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین (ع)، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول در مساجد انجام می‌شوند به واسطه محتوا با ماهیت مسجد سنتیت پیدا کرده‌اند (باقی، ۱۳۹۱: ۲۴۲) و در مساجد برگزار گردیده‌اند.

ب) کارکرد آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قویترین کارکرد مسجد در طول تاریخ کارکرد آموزشی آنها بوده است. این کارکرد بالاخص در دوران قبل از پیدایش نهادهای مدرن بسیار پررنگ است؛ به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان سیستم تعلیم و تربیت حول محور مساجد شکل گرفته بود. در روایتی رسول اکرم (ص) می‌فرماید: هر نشستی در مسجد بیهوده است مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش. (مجلسی، ج ۷۷: ۸۶) ما در تاریخ نیز می‌خوینیم که پیامبر در مسجد خویش آیه‌های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم آموزش می‌داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت ادامه می‌یافتد؛ زیرا استاد و مدرس کلاس‌های آموزشی مسجد النبی، تنها پیامبر نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت‌های علمی لازم برخودار بودند اداره این جلسات را بر عهده داشتند: عبدالله ابن رواحه که شخصیتی علمی بود جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می‌کرد.

آن حضرت درباره چنین مجالسی می‌فرمود: من نشستن در چنین مجالسی را بر نشستن در جلسات دعا و نیایش – که گوش ای دیگر از مسجد برپا بود – ترجیح می‌دهم، زیرا من برای آموزش و تعلیم مردم به پیامبری مبعوث شده‌ام.

تا آغاز قرن چهارم اسلامی، غالباً مساجد در غیر اوقات نماز حکم مدارس را داشت و بعداً مراکز آموزشی، صورت خاصی به خود گرفت و بسیاری از بزرگان علم و دانش فارغ التحصیلان حلقه درس کلاس‌هایی بودند که در مساجد برگزار می‌شد.

حتی بعد از که مراکز تحصیلی از مساجد به مدارس منتقل شد، باز مدارس در جنب مساجد ساخته می‌شد و از این طریق پیوند ناگسستنی دین و علم به نمایش گذارده می‌شد. آری، مسجد همواره آموزشگاه مبانی دینی و معارف اسلامی است. از این رو مسجدی که امروز نقش مؤثر خود را در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی ایفا نکند در حقیقت آزادی بخشی مهم از رسالت خود بازمانده است. (باقی، ۱۳۹۱: ۷۳)

مساجد از حیث آموزشی سه شکل کاملاً متمایز از یکدیگر اتخاذ کردند. شکل اول آن بود که بسیاری از مساجد با محدود کردن دایره آموزشی خویش به آموزش عمومی و ابتدایی در حد قرائت قرآن اکتفا کنند. شیوه های آموزشی در این مکتب ها کاملاً استنی است.... شکل دوم مدرن است به این معنا که محلی در مسجد به عنوان کتابخانه در نظر گرفته میشود و جوانان و نوجوانان و کودکان مسلمان به شکل گروهی از آموزش‌های ابتدایی (که از قرآن اغاز شده و به حدیث، اعتقادات و احکام می‌رسد) برخوردار می‌شوند. در این شکل... مسجد دارای کلاس‌هایی با صندلی و تخته سیاه است و حتی از ابزارهای نوین سمعی - بصری برای آموزش در آنها استفاده می‌شود.

شکل سوم ارتقای مسجد تا حد یک دانشگاه است. برخی از مساجد درجهان اسلام تعلیم و تربیت دینی در سطوح عالی را نیز بر عهده گرفته اند. در سال ۱۹۶۱ مسجد الازهر در قاهره به یک دانشگاه اسلامی تبدیل شد که همانند دانشگاه های جدید دانشکده های بسیاری دارد و از حیث دانشکده های فقه و کلام اسلامی شهرت دارد. (باقي، ۱۳۹۱: ۲۶۵)

ج) کار کرد اجتماعی

با مراجعه به تاریخ صدر اسلام در می‌یابیم که از جمله کارهایی که در مسجد انجام می‌گرفت، این بود که مردم در این مکان جمع می‌شدند و مشکلات اجتماعی را بررسی می‌کردند و به رفع آن اهتمام می‌ورزیدند و همچنین در مورد مصالح اسلام و مسلمانان به شور و مشورت می‌پرداختند. پس امروز هم مسجد، باید خانه آشنایی با دردها و مشکلات اجتماعی و چاره‌اندیشی برای رفع آنها باشد.

امام خمینی (ره) در گفتاری این نقش مسجد را مورد تأکید قرارداده و می‌فرماید: این مسجد الحرام و مساجد در زمان رسول اکرم (ص) مرکز جنگها و سیاستها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده. اینطور نبوده است که در مسجد پیغمبر همان مسائل عبادی نماز و روزه باشد؛ مسائل سیاسی اش بیشتر بوده. اسلام می‌خواهد که مردم آگاهانه برای مصالح خودشان و برای مصالح مسلمین در آنجا فعالیت کنند. (صحیفه نور، ج ۱۸: ۶۷)

د) کارکرد سیاسی

نقش سیاسی مساجد در طول تاریخ جوامع اسلامی بیشتر به صورت غیرمستقیم بوده است. این کارکرد در قرون جدید با پیشگامی اصلاح گرایان در جوامع اسلامی پررنگ تر شد. اصلاح گرایانی چون سید جمال الدین اسد آبادی، حسن البنا، محمد عبده، علامه اقبال لاهوری، دکتر شریعتی و شهید مطهری از مسجد به عنوان پایگاهی برای آغاز جنبش‌های سیاسی اصلاحی در قرون اخیر استفاده کرده‌اند.

این رفتارها ابتداً در چارچوب دعوت و تعاون اسلامی آغاز می‌شده است (جلسات تفسیر قرآن، بیان احکام اسلام، بزرگداشت اولیای دین، ذکر وقایع تاریخی مربوط به دین، ذکر مشکلات و مصائب مسلمانان در اقصی نقاط عالم و...) ولی به دلیل فقدان مجراهای سیاسی برای ظهور دغدغه‌ها و تمایلات دینی، خود مسجد به نوع پایگاه سیاسی تبدیل می‌شده است. «(باقي،

(۱۳۹۱: ۱۰۰)

مدل مفهومی تحقیق

مدل تحقیق بر اساس تحلیل استناد در رابطه با موانع جذب نوجوانان به مساجد و دیدگاه‌های متخصصین متخصصین تربیتی فعال در مساجد و مدارس و دیدگاه‌های خانواده‌ها طراحی می‌شود تا با طبقه‌بندی این موانع در گروه‌های مختلف به مدلی در ارتباط با موانع جذب دانش‌آموزان به مساجد برسیم. ولی مسئله‌ای که مطرح است این است که این موانع از دو جهت قابل بررسی هستند که عبارت است از:

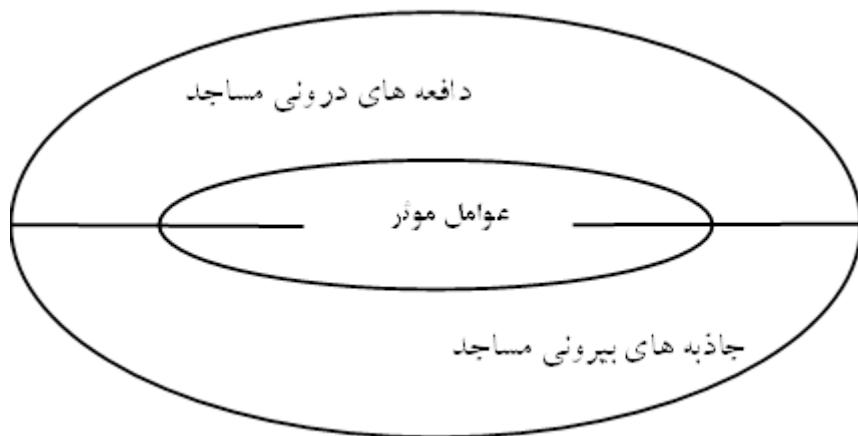
الف: دافعه‌های درونی مساجد که باعث دور شدن دانش‌آموزان از مساجد و فعالیت‌های مساجد می‌شود.

ب: جاذبه‌های بیرونی مساجد که باعث می‌شود دانش‌آموزان علاقه بیشتری به حضور در بیرون از مساجد داشته و به حضور در مساجد بی‌توجه و بی‌تفاوت باشند. این جاذبه‌ها باید

شناسایی شده و بر اساس آن برنامه های متنوع تری و جذاب تری در داخل مساجد برای دانش آموزان طراحی کنیم.

در شکل زیر مدل اولیه بررسی عوامل مؤثر بر تمایل دانش آموزان به مساجد مشخص شده است.

نمودار ۱: مدل اولیه عوامل مؤثر بر تمایل دانش آموزان به مساجد

روش پژوهش (جامعه، نمونه، روش اجرا)

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ نحوه گردآوری دادهها به روش ترکیبی یا آمیخته^۱ (كمی-کیفی) انجام شده است. به منظور جمع آوری داده ها برای پاسخ به سوال های پژوهشی، جامعه آماری تحقیق در دو بخش کیفی و کمی پژوهش متفاوت است که در زیر به تفصیل آمده است

جامعه پژوهشی در روش کیفی پژوهش که مشتمل بر دو مرحله است، خود به دو گونه است:

1. Mix Method

مرحله اول: در مرحله اول به منظور افزایش اعتبار دادهها و تعیین میزان اهمیت ملاک ها و مفاهیم و همچنین به منظور کسب مفاهیم جدید در این زمینه با توجه به شرایط بومی وضعیت مساجد و جاذبه و دافعه مساجد، تحلیل اسنادی صورت می‌گیرد.

- جامعه آماری در روش کمی پژوهش که شامل یک مرحله است بدین گونه است:

در این مرحله به منظور بررسی جامع و دقیق نشانگرها، مفاهیم بدست آمده از دو مرحله قبل و همچنین تعیین میزان تأثیر هریک از این عوامل جذب به اجرای پرسشنامه محقق ساخته پرداخته میشود. جامعه آماری این مرحله را کلیه مردم مساجد، مدیران مدارس و خانواده دانش آموزان درگیر در طرح شهید بهنام محمدی تشکیل دادند.

پژوهش حاضر از دو روش تحقیق که شامل دو مرحله کلی میشود، انجام می‌گیرد. بنابراین حجم نمونه و روش نمونه گیری نیز متناسب با هر مرحله بصورت متفاوت در نظر گرفته شد که در ادامه به تفصیل آمده است:

به منظور بررسی دقیق ملاک ها و مفاهیم و همچنین تعیین بررسی عوامل مؤثر بر تمایل نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی از تحلیل اسنادی بهره گرفته میشود. روش نمونه گیری در این مرحله، نمونه گیری هدفمند است.

مرحله دوم : در مرحله دوم میزان توافق و اشتراک نظر به مفاهیم منتخب مرحله اول و دوم و میزان اهمیت این مفاهیم با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته مورد بررسی قرار میگیرد. با توجه به اینکه مساجد و مدارس فعال در طرح شهید بهنام محمدی پراکنده است و تعداد دانش آموزان فعال در طرح پراکنده هستند، جهت بهره مندی از نظرات یکسان و متنوع با استفاده از روش نمونه گیری تصادفی طبقه ای نمونه گیری صورت میگیرد.

ابزار

در این پژوهش جهت گردآوری دادهها از اسناد و پرسشنامه بسته-پاسخ استفاده گردید. با توجه به سه مرحله اصلی پژوهش، ابزار گردآوری داده ها متناسب با هر مرحله متفاوت است که بدین شرح می باشد:

تحلیل اسناد:

در مرحله اول جهت دستیابی به موانع جذب نوجوانان به مسجد به مطالعه اسناد موجود در این زمینه پرداخته شد. بدین منظور کلیه اسناد علمی موجود که شامل کتب، پژوهشها و مقالات منتشر شده در فصلنامه ها که تعداد حدود ۵۰ مینی باشد، مورد بررسی قرار گرفت و عوامل مؤثر بر عدم جذب نوجوانان به مساجد بصورت ملاک ها و نشانگرهایی در قالب عوامل تأثیرگذار درونی مساجد، و عوامل تأثیرگذار بیرونی در مساجد، طبقه بندی گردید.

پرسشنامه بسته - پاسخ

در این مرحله با توجه به نشانگرهای بدست آمده از دو مرحله قبل با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته به بررسی نظرات مسئولین طرح و مخاطبین پرداخته شد. در این مرحله با استفاده از سه ملاک، پرسشنامه محقق ساخته جهت بررسی نشانگرهای اهمیت آنها تدوین شد. در تدوین پرسشنامه ابتدا بالاترین مقدار ضریب اهمیت نشانگرها در هریک از عوامل مؤثر درونی و عوامل مؤثر بیرونی مساجد بطور جداگانه مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به تخصصی بودن برخی سؤال های که جوابگویی به آنها از حیطه مخاطبین طرح خارج بود، پرسشنامه برای دو قشر مسئولین و فعالین طرح شهید بهنام محمدی و همچنین مخاطبین طرح طراحی گردید.

یافته ها

بعد از بررسی دیدگاه مریان و مخاطبین نسبت به عوامل مؤثر بر جذب نوجوانان به مسجد بر اساس طرح شهید بهنام محمدی، و اولویت بندی دیدگاه افراد نمونه، در این قسمت به دنبال آن هستیم تا دیدگاه مریان و مخاطبین را نسبت به همه مقوله ها و شاخص های پرسشنامه با هم مقایسه کنیم تا بینیم بین دیدگاه آن ها تفاوت معناداری وجود دارد یا خیر. بدین منظور برای بررسی این سؤال، از آزمون t مستقل استفاده شده است.

شناسایی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانشآموزان به حضور در مسجد

جدول شماره ۱: آزمون تفاوت دیدگاه مریبان و مخاطبین در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب در مقوله ها

SIG	انحراف استاندارد	میانگین	نمونه	افراد نمونه	
0.81	0.72	2.72	47	مریبان	مفهوم برنامه و محتوا
	0.85	2.76	56	مخاطبین	
0.34	0.84	2.72	47	مریبان	مفهوم امکانات
	0.84	2.56	56	مخاطبین	
0.24	1.09	2.28	47	مریبان	مفهوم نیروی انسانی
	1.02	2.52	56	مخاطبین	
0.96	1.14	2.72	47	مریبان	مفهوم نیازها و اقتضایات
	1.05	2.71	56	مخاطبین	
0.08	0.758	3.41	47	مریبان	بعد نقش خانواده ها
	0.961	3.11	56	مخاطبین	
0.88	0.83	3.23	47	مریبان	مفهوم نقش مدارس
	1.02	3.26	56	مخاطبین	
0.78	0.71	2.95	47	مریبان	مفهوم رسانه و فضای مجازی
	1.01	3.01	56	مخاطبین	

در جدول شماره (۴-۲۹) به منظور مقایسه دیدگاه مریبان و مخاطبین، در رابطه با کلیه مقوله های مرتبط با عدم جذب نوجوانان به مسجد، از آزمون T مستقل استفاده شده است. قبل از بررسی آزمون بایستی از نرمال بودن داده ها و وضعیت برابری واریانس های دو گروه مطلع شد. با بررسی وضعیت نرمال بودن داده ها با استفاده از آزمون کلموگروف - اسمیرنوف، فرض برابری واریانس ها از آزمون لوین مورد بررسی قرار گرفت. در تمام موارد فوق به دلیل رد شدن فرض برابری واریانس ها، نتایج مرتبط با شرایط عدم برابری واریانس ها گزارش شده است.

در رابطه با نتایج این سؤال نیز، میزان میانگین‌ها حاکی از آن است که در مقوله‌های امکانات، نیازها و اقتضایات، و نقش خانواده، میانگین امتیاز در بین مریبیان بیشتر از مقدار آن در مخاطبین است. به بیان دیگر مریبیان طرح در مقایسه با مخاطبین در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است. از طرف دیگر در سایر مقوله‌ها که عبارتند از: برنامه‌ها و محتواهای آموزشی، نیروی انسانی، نقش مدارس، و در نهایت نقش رسانه‌ها و فضای مجازی میانگین امتیاز در بین مخاطبین بیشتر از مقدار آن در مریبیان است. به بیان دیگر مخاطبین طرح در مقایسه با مریبیان در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است. در رابطه با تفاوت مشاهده شده بین میانگین دو گروه باید اظهار داشت که با توجه به اینکه مقدار معناداری در در تمامی مقوله‌ها از ۰,۵ بیشتر است، این تفاوت‌های موجود در دیدگاه مریبیان و مخاطبین قابلیت تعیین به کل جامعه را ندارد. همانطور که در سؤال قبل دیده شد، بین دیدگاه مریبیان و مخاطبین، تفاوت معناداری دیده نشد. در این قسمت در صدد آن هستیم تا دیدگاه مریبیان و مخاطبین را نسبت به هریک از سؤال‌های و شاخص‌های پژوهش بررسی کنیم تا بینیم آیا بین دیدگاه این دو گروه نسبت به هریک از سؤالات پرسشنامه تفاوتی وجود ندارد.

بدین منظور با استفاده از آزمون T مستقل در نرم افزار SPSS این سؤال مورد بررسی قرار گرفت که نتایج آن در جدول ۲ مشخص شده است.

جدول شماره ۲: آزمون تفاوت دیدگاه مریبیان و مخاطبین در رابطه با عوامل مؤثر بر جذب در شاخص‌ها

SIG	انحراف استاندارد	میانگین	نمونه	افراد نمونه	
0.02	1.07	2.3	47	مریبیان	عدم تناسب اردوهای علمی با نیازهای نوجوانان
	1.16	2.8	56	مخاطبین	
0.01	0.907	3.79	47	مریبیان	ذهنیت منفی خانواده‌ها نسبت به حضور فرزندان در پایگاه بسیج
	1.84	3.2	56	مخاطبین	
0.000	1.32	3.98	47	مریبیان	سخت‌گیری خانواده‌ها نسبت به برخی برنامه‌های طرح
	1.22	2.96	56	مخاطبین	

در جدول ۲ به دلیل تعداد زیاد سؤال‌های کورد برسی، صرفاً نتایجی آورده شد که مقدار معناداری آن‌ها کمتر از ۰,۰۵ بوده است. همانطور که در این جدول مشخص است در بین تعداد ۳۸ سؤال مشترک بین مریان و مخاطبین، تنها مقدار میانگین بین ۳ سؤال بین دیدگاه مریان و مخاطبین معنادار بوده است. از آنجا که مقدار معناداری این سه سؤال کمتر از ۰,۰۵ است، می‌توان گفت این تفاوت میانگین بین دیدگاه این دو گروه معنادار بوده و قابل تعییم به کل جامعه است. به منظور بررسی دقیقت تفاوت دیدگاه‌ها، می‌باشد به مقدار میانگین گروه‌ها توجه کرد. در شاخص "عدم تناسب اردوهای علمی با نیازهای جوانان"، مقدار میانگین دیدگاه مخاطبین نا مطلوب‌تر است و از وضعیت اردوهای علمی و تناسب آن با نیازهای نوجوانان، نسبت به مریان کمتر رضایت دارند.

در مقابل، در ۲ شاخص دیگر که عبارتند از "ذهنیت منفی خانواده‌ها نسبت به حضور فرزندان در پایگاه بسیج" و "سختگیری خانواده‌ها نسبت به برخی برنامه‌های طرح"، مقدار میانگین دیدگاه مریان نا مطلوب‌تر است و از وضعیت این دو شاخص، نسبت به مخاطبین کمتر رضایت دارند و آن‌ها را در عدم جذب نوجوانان به مسجد مؤثرتر می‌دانند.

نتیجه‌گیری

با نگاهی به تاریخ صدر اسلام مشخص می‌شود که با شکل‌گیری اولین پایه‌های نظام اسلامی در شهر مدینه، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تأکید ویژه‌ای بر قرار دادن مسجد به عنوان یک پایگاه عبادی - اجتماعی نمودند. با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، امام راحل نیز در راستای احیای نقش مساجد، نه فقط به عنوان یک عبادتگاه بلکه حلال مشکلات اجتماعی در جامعه تلاش نمودند؛ چنان‌که ایشان در جایی فرمودند: (مسجد سنگر است، سنگرها را حفظ کنید). (براتی، ۱۳۹۲). انسان تا زمانی که در میدان تعلیم و تربیت گام ننهد، توانایی هایش از مرحله نهان و نهفته به مرحله فعلیت و شکوفایی نمیرسد و از سیر و حرکت تکاملی محروم می‌ماند. از این‌رو، باید به صورت دقیق و حساب شده برای تعلیم و تربیت جامعه برنامه‌های ریزی کرد؛ به گونه‌ای که جنبه ابزاری بودن تعلیم برای تزکیه و تربیت لحاظ گردد و همه استعدادهای جسمی، روحی، عاطفی و عقلی انسانها به صورت هماهنگ و مناسب پرورش داده شود. در این میان، نوجوانان که از صفاتی

باطن ویژه‌ای برخوردار هستند، در امر تربیت همواره مخاطب اصلی بوده‌اند. یافته‌ها نشان داد که بر اساس دیدگاه مخاطبین طرح شهید بهنام محمدی موافع جدی از لحاظ عوامل تأثیرگذار درونی طرح مبنی بر عدم جذب نوجوانان وجود ندارد. در رابطه با اولویت بنده مقوله‌ها از منظر میزان تأثیر آن‌ها بر عدم جذب مخاطبین به مسجد از دیدگاه مخاطبین نیز اولویت بنده مقوله‌ها در نمونه به ترتیب بدین قرار است: برنامه‌ریزی و محتوا آموزشی (با میانگین ۲,۷۵)، مقوله‌بی توجهی به نسازها و اقتضایات سنتی (با میانگین ۲,۷۱)، امکانات و تسهیلات (با میانگین ۲,۵۶) و همچنین و در نهایت مقوله نیروی انسانی تأثیرگذار (با میانگین ۲,۵۲). همچنین یافته‌ها نشان داد که در مقوله‌های امکانات، نیازها و اقتضایات، نقش خانواده، میانگین امتیاز در بین مریبان بیشتر از مقدار آن در مخاطبین است. به بیان دیگر مریبان طرح در مقایسه با مخاطبین در رابطه با مقوله‌های ذکر شده معتقدند این عوامل در عدم جذب نوجوانان به مسجد بیشتر تأثیر داشته است. نتایج کل بیانگر آن است که بیشتر عوامل جذب نوجوانان به مسجد مربوط به عوامل مؤثر خارج از مسجد است.

محدودیت‌های پژوهش

- گروه سنی تحقیق به جامعه نوجوانان تعلق دارد
- تحقیق حاضر با ابتناء به طرح شهید بهنام محمدی انجام شده است
- برخی از نمونه پژوهش حاضر به همکاری نشدند
- با احتمال می‌توان گفت تعدادی از پاسخگویان تحقیق در پاسخگویی‌ها صداقت لازم نداشته‌اند

پیشنهادهای تحقیق

بر اساس یافته‌های این پژوهش پیشنهاد می‌گردد:

ارتباط هدفمند بین مدارس و مساجد با نگاه محله محوری تعریف شود طوری که مساجد تبدیل به پایگاه‌های اصلی فعالیت‌های فرهنگی، هنری و تبلیغی مدارس شوند

تشویق دانش آموزان موقن علمی در مساجد محل صورت پذیرد تا اهمیت جایگاه اجتماعی مساجد برای نوجوانان تبیین شود

جلسات منظم و مشترک بین خانواده‌ها، هیأت امناء و مدیران مدارس با هدف بهره‌مندی از تجارب مشترک و ادامه همکاریها در جهت جذب دانشآموزان به مدارس برگزار شود کانون مساجد سازمان تبلیغات نظارت مستمر بر فعالیت‌های دانش بنیان مساجد داشته باشد تا از ظرفیت مساجد نهایت استفاده بعمل آید.

فهرست منابع

- ابن بابویه، (۱۴۱۳ق)، من لا يحضره الفقيه، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی، جلد یکم، چاپ سوم.
هشی امام خمینی
اکبری، نعمت الله (۱۳۷۵). موانع و مشکلات زنان در اجتماع. پیام زن، شماره ۵۸.
اکبری، نعمت الله (۱۳۷۴). کنش و واکنش متقابل مشارکت زنان در اجتماع و توسعه فرهنگی، سمینار زن و توسعه فرهنگی، دانشگاه الزهرا.
امام خمینی، (۱۳۶۱)، در جست و جوی راه از کلام امام، تهران: امیرکبیر، دفتر دوم.
امام خمینی، (۱۳۷۰)، صحیفه نور، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ج ۱۸.
امام خمینی، روح الله (۱۳۷۰)، صحیفه نور، تهران: سازمان مدارک انقلاب اسلامی، جلد ۱۳.
امام، ابراهیم (۱۳۸۴)، نقش مسجد در تکوین افکار عمومی، مترجم: محمد سپهری، مجموعه مقالات کارکرد مساجد، تهران: رسانش.
امیری، مجید (۱۳۹۱)، بررسی رابطه‌ی ابعاد دین‌داری و سبک‌زندگی جوانان: مطالعه‌ی موردی دانشآموزان سال سوم دبیرستان و پیش‌دانشگاهی شهر زرقان، دانشگاه پیام نور استان تهران، مرکز پیام نور تهران، دانشکده اقتصاد و علوم اجتماعی
امین فروغی، مهدی (۱۳۸۰)، هنر مرثیه خوانی، تهران: نیستان.
باردن، لورنس، (۱۳۷۵)، تحلیل محتوا، ترجمه ملیحه آشتیانی و محمد یمنی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
باذرگان هرندي، عباس (۱۳۸۷)، روش تحقیق آمیخته: رویکرده برتر برای مطالعات مدیریت، دانش مدیریت، سال ۲۱، شماره ۸۱.
باقي، عماد الدین (۱۳۸۱)، پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (جامعه شناسی نهادهای دینی) نشر سرانی.
بدیعی، رحیم (۱۳۸۸)، تعلیم و تربیت در قرآن: ویژگی‌ها و روش‌ها، قم: انتشارات میثم تمار.

- براتی، حسین، (۱۳۹۲)، عوامل دفع و جذب به مساجد از نظر نمازگزاران مساجد کرج، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه امام صادق (ع)، دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۴). جامعه شناسی سیاسی، تهران، نشر نی.
- پرهیزکار، علی اکبر، (۱۳۸۳)، تشویق و تنبیه کودکان، قم: پیام دیبر.
- ترمذی، محمد بن عیسی (۲۷۹): جامع الترمذی، ریاض، بیت الافکار الدولیه، بی تا.
- توسلی، افسانه و رفیعی خونانی، فاطمه (۱۳۸۷). بررسی عوامل مؤثر بر گرایش زنان به اشتغال در خارج از منزل (کارمندان زن سازمان بیمه خدمات درمانی). *پژوهش نامه علوم اجتماعی*. ۵-۳۳: ۲(2).
- توسلی، غلامیاس و مرشدی، ابوالفضل. (۱۳۸۵). بررسی سطح دین داری و گرایش های دینی دانشجویان مطالعه موردي: دانشگاه صنعتی امیرکبیر. مجله جامعه شناسی ایران. شماره ۲، ص ۹۶-۱۱۸.
- جعفریان، رسول (۱۳۸۳)، جریانها و سازمانهای سیاسی مذهبی ایران (سالهای ۱۳۵۷-۱۳۲۰). تهران : مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جمعی از نویسندها، (مرکز مدیریت تربیتی و طرح صالحین سازمان بسیج مستضعفین) (۱۳۸۹)، مخاطب شناسی، تهران: انتشارات مدیریت پژوهش و تدوین متومن تربیت و آموزش.
- حجتی، محمدباقر، (۱۳۷۰)، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حرعاملی، محمدبن حسن، (۱۳۸۰)، *وسائل الشیعه*، قم: انتشارات نهادندی خانی، فضیله و احمدی، منیژه (۱۳۸۸). تبیین عوامل مؤثر بر مشارکت زنان در تصمیمگیری های اقتصادی-اجتماعی در مناطق روستایی (مطالعه موردي: محدوده روستای چیر-یامچی شهرستان زنجان). *پژوهش زنان*. 7 (4): 113-95.
- خدایاری فرد، محمد، (۱۳۷۳)، *مسائل نوجوانان و جوانان*، تهران، انتشارات اولیاء و مریبان.
- خلیلی، محسن (۱۳۸۶). آسیب شناسی مشارکت زنان در جامعه معاصر ایران. *فصلنامه زن در توسعه و سیاستی (پژوهش زنان)*. 2، 186-165.
- دفترتبیلیات اسلامی حوزه علمیه (۱۳۷۶)، پایستگی ترمیم حوزه، گزارش، قم، آذر و دی.
- دلاواله، پیترو (۱۳۷۰)، *سفرنامه* (قسمت مربوط به ایران). ترجمه و شرح از شجاع الدین شفا. تهران : علمی فرهنگی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغتname دهخدا*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ذاکری، علی اکبر (۱۳۷۵)، نگرشی به متون آموزشی حوزه، حوزه راوندی، سعید بن هبہ الله قطب الدین (۵۷۳): *الدعوات*، قم، مدرسه امام مهدی عج، ۱۴۰۷، چاپ: اول.
- رشیدرضا، محمد، (۱۴۲۱ ه. ق)، *تفسیر المنار*، بیروت، دارالمعرفه، ج ۱۰.

■ شناسایی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانشآموزان به حضور در مسجد

- رضادوست، کریم؛ حسین زاده، علی و عابدزاده، حمید (۱۳۸۸). بررسی عوامل مؤثر در مشارکت اجتماعی شهروندان، جامعه شهری شهر ایلام. *جامعه شناسی کاربردی*, 3(20): 97-110.
- رضابی، علی (۱۳۸۲). جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی، انتشارات مؤسسه فرهنگی تقلین. رضابی، علی، *جایگاه مساجد در فرهنگ اسلامی*، قم، مؤسسه فرهنگی تقلین، ۱۳۸۲، ص ۲۵۷.
- رضابی، علی، م (۱۳۸۱)، بررسی تأثیر محیط های آموزشی بر نگرش های دانشجویان دوره های بلند مدت علمی- کاربردی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، معاونت آموزشی، پژوهشی و فرهنگی، مرکز برنامه ریزی و آموزش نیروی انسانی.
- رضابی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۷۶)، *شیوه های تحصیل و تدریس در حوزه های علمیه*. قم: رضوی‌الهاشم، بهزاد (۱۳۸۸). تحلیل جایگاه مشارکت زنان در فرآیند توسعه سیاسی - اجتماعی انقلاب اسلامی ایران. *اطلاع رسانی و کتابداری*, شماره ۲۱، ۶۰-۷۳.
- رهنورد، فرج الله و حسینی، زهرا (۱۳۸۷) عوامل مؤثر بر توانمندسازی زنان، پژوهش زنان، دوره ۶، شماره ۱، ۱۱۸-۱۰۵.
- Zahedi, M. (1385), *Nazriye Tربیتی اسلام*, Tehran: مؤسسه فرهنگی صابرہ.
- زنان و توسعه، پژوهشکده زنان دانشگاه الزهراء، مجموعه گزارش های همایش چالش ها و چشماندازهای توسعه. سبکنکنیزی، قربانلی. (۱۳۷۳). تبیین رابطه بین میزان تحصیلات زنان روستایی با میزان مشارکت اجتماعی آنها، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
- سفیری، خدیجه و صادقی، مریم (۱۳۸۸). مشارکت اجتماعی دانشجویان دختر دانشکدههای علوم اجتماعی دانشگاه های شهر تهران و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن. *جامعه شناسی کاربردی*, 20(2): 1-34.
- سلیمان‌الراوندی، محمد، (۱۳۶۴)، راحة الصدور، تهران، امیرکبیر.
- شادی طلب، زاله (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی زنان. *پژوهش زنان*, 176(3): 141-176.
- شرفی، محمدرضا (۱۳۷۹)، تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه های امام خمینی، تهران: انتشارات پنجره.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۴)، *نقاط قوت نظام حوزوی*, گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۶)، دستاوردهای اجلالیه بررسی نظام آموزشی حوزه، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۷)، مصوبات کمیته علمی شورای عالی حوزه، گزارش، قم؛ بهار.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۹)، آموزش در حوزه علمیه، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی حوزه علمیه (۱۳۷۹)، مصوبات شورای عالی حوزه، گزارش، قم، تابستان.
- شورای عالی و مدیریت حوزه علمیه (۱۳۷۹)، منتشر و لایت، قم: مؤلف، تابستان.
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۸۶)، *تاریخ ادبیات در ایران*. تهران: انتشارات فردوس
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۳)، *آموزش و دانش در ایران*. تهران: نشر نوین

- صفت گل، منصور (۱۳۸۱)، ساختار نهاد و اندیشه‌ی دینی در ایران عصر صفوی. تهران: رسا ضرایبی، عبدالرضا، (۱۳۷۹)، نقش و عملکرد مسجد در تربیت، مجله معرفت، شماره ۳۳.
- ضوابطی، مهدی (۱۳۷۹)، پژوهشی در نظام طلبگی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب. تابستان.
- ضیائی، کیوان (۱۳۸۹)، تعیین شاخص‌های توانمندسازی زنان و نیاز سنجی منطقه‌ای در زمینه توانمندی آنا در شهر تهران، دفتر مطالعات فرهنگی و اجتماعی شهرداری تهران.
- طبرانی (۱۳۶۰): المعجم الكبير، تحقيق: حمدی عبدالجید السلفی، بيروت، دارالحياء التراث العربي، بی‌تا، چاپ: دوم.
- طه الولی، (۱۴۰۹ق)، المساجد فی الاسلام، بيروت، دارالعلم للملايين.
- العسکری، السيد المرتضی (۱۴۰۸هـق)، المعالم المدرستین، تهران: بنیاد بعثت
- عفتی، محمد و کپوریان، مجید (۱۳۷۶). مشارکت اجتماعی زنان در روستاهای مازندران، تهران: معاونت ترویج و مشارکت مردمی.
- علااء الدین، سید محمد رضا (۱۳۸۰)، نگرشی نو به تربیت کودکان و نوجوانان، اصفهان: انتشارات پیام صادق.
- علامه طباطبایی، محمد حسین (۱۳۵۴)، سنن النبي، ترجمه و تحقیق محمد‌هادی فقهی، تهران: اسلامیه.
- العمري، احمد بن يحيى، (۱۳۹۳)، مسالك الابصار فی ممالک الامصار، تهران: سفیر اردهال ج ۱.
- عناصری، جابر (۱۳۸۱)، سلطان کریلا. تهران: زرین و سیمین.
- غزالی، محمد، (۱۳۲۲)، فاتحة العلوم، مصر: مطبعة الحسينیه.
- غنیمه، عبدالرحیم، (۱۳۷۲)، دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسایی، تهران، دانشگاه تهران.
- فاستر، مایکل ب (۱۳۷۳). خداوندان اندیشه سیاسی، ج ۱، ترجمه جواد شیخ الاسلامی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- فخرالدین رازی، التفسیر الكبير، بيروت، دارالكتب العلمية، ۱۴۱۱ق، ج ۱۶، ص ۹ - ۱۰
- فخرایی، سیروس (۱۳۷۶). جامعه شناسی موانع فرهنگی مشارکت اجتماعی زنان در ایران. مجموعه مقالات چهارمین گردهمایی سیمای زن در جامعه: زن و توسعه فرهنگی. تهران: مرکز پژوهش های بنیادی دانشگاه الزهرا (س)، ۹۲-۸۱.
- فرحی، مجتبی (۱۳۸۰)، زندگی در آیینه اعتدال، بوستان کتاب قم، (انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم) چاپ اول..
- فروغ مسجد، (۱۳۸۳)، مجموعه سخنرانی‌ها، کمیسیون‌ها و مقالات سومین همایش بین‌المللی هفته‌ی جهانی گرامیداشت مساجد، مرکز رسیدگی به امور مساجد.
- فرهادی، محمد (۱۳۷۶)، بررسی عوامل جذب و دفع جوانان در مساجد تهران، مجله مطالعات راهبردی بسیج، شماره ۱۵.

شناختی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانشآموزان به حضور در مسجد

- فرهادیان، رضا (۱۳۷۳)، آنچه معلمان و مریبان باید بدانند، قم: انتشارات رئوف.
- فرهادیان، رضا (۱۳۹۰)، والدین و مریبان مسئول، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- فلسفی، محمدتقی، (۱۴۰۸)، گفتار فلسفی؛ جوان از نظر عقل و احساسات، تهران: هیئت نشر معارف اسلامی.
- قائی، علی، (۱۳۶۳)، شناخت، هدایت و تربیت نوجوانان، تهران، امیری.
- قرائی، تقی، (۱۳۹۰)، آیین امامت مسجد، قم: زیّ.
- قشیری نیشابوری، مسلم بن الحجاج (۲۶۱ق): صحیح المسلم، بیروت، دارالفکر، ۱۴۲۴ق، چاپ: اول.
- قنبری، ق (۱۳۷۴)، شیوه های گرایش جوانان به فرهنگ نماز در استان چهارمحال و بختیاری، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی چهارمحال و بختیاری
- کریمی، عبدالعظیم (۱۳۸۲)، نکته های روانشناسی در تربیت دینی فرزندان، تهران: انتشارات ستاد اقامه نماز.
- کسری، احمد (۱۳۷۹)، شیخ صفی و تبارش. تهران: فردوس.
- کلینی (ره)، محمدبن یعقوب، (۱۳۸۲)، اصول کافی، مترجم سید جواد مصطفوی، چاپ علمیه اسلامیه.
- کاظمی، ع. و فرجی، م (۱۳۸۱)، بررسی رابطه استفاده از اینترنت و ماهواره با وضعیت دینداری دانش آموزان و دانشجویان، مرکز تحقیقات، مطالعات و سنجش برنامه های صدا و سیما.
- کتابی، محمود؛ یزدخواستی، بهجت؛ فرنخی راستابی، زهر (۱۳۸۲) توامندسازی زنان برای مشارکت در توسعه.
- فصلنامه پژوهش زنان، شماره ۷.
- گال، مردیت دامین، (۱۳۹۱)، روش های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی، ترجمه احمد رضا نصر و همکاران، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گروسی، سعیده، (۱۳۸۴)، بررسی تاثیر باورهای قالبی بر نابرابری جنسیتی در خانواده. رساله دکتری دانشگاه شیراز.
- مالکی، ورام بن ابی فراس، تنبیه الخواطر و نزهه النواظر، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- متن جزوی کمیسیون راهکارهای توسعه‌ی منابع انسانی و جذب جوانان کمیسیون تخصصی راهکارهای توسعه کمی و کیفی مساجد و چگونگی جذب جوانان.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۴ق)، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، بیروت، داراحیاء التراث العربی، چاپ سوم.
- محمدی، جواد (۱۳۸۱)، فرهنگ عاشورا. قم: معروف.
- محمد بن سعد، (۱۹۸۵م)، الطبقات الکبری، بیروت، داربیروت، ج ۱.
- محمد بن عمر واقدی، (۱۹۸۹م)، المغازی، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- محمد صدقی، (۱۳۸۵ق)، علل الشرايع، نجف، المکتبه الحیدریه، ج ۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۷)، سیره نبوی، تهران: انتشارات صدرا.

- مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، ده گفتار، قم: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی، (۱۳۶۶)، گفتارهای معنوی، تهران، انتشارات صدرا،
- مطهری، مرتضی، (۱۳۸۱)، مجموعه آثار شهید مطهری، ج ۱۹، تهران: صدراء، چاپ سوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، حمامه حسینی، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، تهران: دارالكتب الاسلامیه، ج ۲، چاپ اول.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۶۳)، تفسیر نمونه، تهران، دارالكتب الاسلامیه، ج ۷.
- مکی السباعی، محمد، (۱۳۷۳)، نقش کتابخانه های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه علی شکویی، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- موحد، مجید؛ عنایت، حلیمه و پورنعمت، آرش (۱۳۸۷). بررسی رابطه میان سرمایه اجتماعی و مشارکت سیاسی زنان. *علوم انسانی و اجتماعی*، ۸(۱): ۱۶۰-۱۹۰.
- مؤسسه فرهنگی قدر ولایت (۱۳۷۷)، واحد تحقیقات. خواص و لحظه های تاریخ ساز، جلد اول. تهران: مؤسسه فرهنگی قدر ولایت.
- میرزا حسین نوری، (۱۴۱۴ق)، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسه آل البيت(ع) لاحیاء التراث، ج ۳.
- میرزایی اهرنجانی، حسن (۱۳۸۱)، ارائه مدل سه بعدی تحلیل مبانی فلسفی و زیرساخت های بینایی تنوری های مدیریت، مجله دانش مدیریت، سال پانزدهم، شماره ۵۶.
- نراقی، مهدی (۱۳۷۶)، علم اخلاق اسلامی، تهران: انتشارات حکمت.
- نوبهار، رحیم، (۱۳۷۶)، کوی دوست، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- نوذری، عزت الله (۱۳۸۱)، تاریخ اجتماعی ایران (از آغاز تا مشروطیت). تهران: خجسته.
- نوروزی، فیض الله و بختیاری، مهناز (۱۳۸۸). مشارکت اجتماعی و عوامل اجتماعی مؤثر بر آن. *فصلنامه راهبرد، ۱۸*(۵۳): 249-269.
- ورثام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۰۵عق): مجموعه ورام، قم، مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ق، چاپ: اول.
- ویلفرد کنت ول اسمیت، (۱۳۵۶)، اسلام در جهان امروز، ترجمه حسنعلی مهروری، تهران، دانشگاه تهران.
- یاری، ع. (۱۳۹۳)، بررسی رابطه میان دین داری، سلامت روانی و شادکامی در زنان، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- یازرلو و همکاران، (۱۳۹۲)، تدوین الگویی از عوامل مؤثر بر رضایت نمازگزاران از مساجد و رابطه آن با وفاداری، مجله فرهنگ سازمانی، دوره ۱۱، شماره ۲.
- یزدانی، عنایت الله (۱۳۷۵). مشارکت سیاسی و اجتماعی زنان؛ ضرورتها و راهبردها، پیام زن، شماره ۶۰.
- Kézdy, A., Martos, T., Boland, V., & Horváth-Szabó, K. (2015). Religious doubts and mental health in adolescence and young adulthood: The association with religious attitudes. *Journal of Adolescence*, xxx, 1-9.

شناسایی عوامل اجتماعی - تربیتی مؤثر بر تمایل دانشآموزان به حضور در مسجد

- Koenig, H. G., Berk, L. S., Daher, N. S., Pearce, M. J., Bellinger, D. L., Robins, C. J.,... & King, M. B. (2014). Religious involvement is associated with greater purpose, optimism, generosity and gratitude in persons with major depression and chronic medical illness. *Journal of psychosomatic research*, 77(2), 135-143.
- Koenig, H. G., Pearce, M. J., Nelson, B., & Erkanli, A. (2016). Effects on Daily Spiritual Experiences of Religious versus Conventional Cognitive Behavioral Therapy for Depression. *Journal of religion and health*, 55(5), 1763-1777.
- Watson, P. J., Chen, Z., & Ghorbani, N. (2014). Extrinsic cultural religious orientation: Analysis of an Iranian measure in university students in the United States. *Journal of Beliefs & Values*, 35(1), 61-78.
- Wink, P., Ciciolla, L., Dillon, M., & Tracy, A. (2007). Religiousness, spiritual seeking, and personality: Finding from a longitudinal study. *Journal of Personality*, 75, 20-51.

